

10. Togo, C. C., Zidorio, A. P. C., Gonçalves, V. S. S., Hubbard, L., de Carvalho, K. M. B., & Dutra, E. S. (2020). Quality of life in people with epidermolysis bullosa: A systematic review. *Quality of Life Research*. <https://doi.org/10.1007/s11136-020-02495-5> [in English].

Матеріал надійшов до редакції 6.09.2026

Прорецензовано 24.09.26

Схвалено до друку 5.10.2026

УДК 376.1-056.34-047.22:37.025

Ірина Матющенко,

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри психокорекційної педагогіки та реабілітології, факультету спеціальної освіти та соціальної політики Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

i.m.matyushchenko@udu.edu.ua

ORCID ID 0000-0002-0684-4154

Iryna Matyushchenko,

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Psychocorrectional Pedagogy and Rehabilitation, Faculty of Special Education and Social Policy, Mykhailo Dragomanov Ukrainian State University

Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ, Україна, вул. Пирогова, 9, м.Київ, 01601, Україна

Mykhailo Drahomanov Ukrainian State University, Kyiv, Ukraine, St.9 Pyrohova Street, Kyiv, 01601, Ukraine135

ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРИНЦИПУ СВІДОМОСТІ В ОСВІТІ ДІТЕЙ З МЕНТАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ: ПЕДАГОГІЧНИЙ АСПЕКТ

FEATURES OF IMPLEMENTING THE PRINCIPLE OF CONSCIOUSNESS IN THE EDUCATION OF CHILDREN WITH MENTAL DISORDERS: PEDAGOGICAL ASPECT

Анотація. Стаття висвітлює педагогічні аспекти реалізації принципу свідомості в освіті дітей з ментальними порушеннями. Особливу увагу приділено аналізу теоретико-методологічним підходам до формування педагогічних умов, які забезпечують дієвість окресленого принципу в навчанні школярів з ментальними порушеннями. Зазначається, що принцип свідомості є фундаментом дієвого педагогічного супроводу, що охоплює індивідуалізацію навчання, поетапне засвоєння навчальних дій, стимулювання мотивації та активне залучення школярів з ментальними порушеннями до освітньої діяльності. У статті підкреслюється, що реалізація принципу свідомості у навчанні дітей із ментальними порушеннями базується на ключових аспектах, а саме: виконанні та засвоєнні цілеспрямованої навчально-практичної діяльності; формуванні мисленнєвих операцій, які дають змогу усвідомлювати, осмислювати та розуміти матеріал через виділення головних елементів для розв'язання практичних завдань та здатності вербалізувати усвідомлену інформацію. Водночас наголошується, що специфіка розвитку дітей з ментальними порушеннями зумовлює необхідність пошуку особливих шляхів навчання та трансформації сучасної освітньої системи задля створення оптимального психолого-педагогічного середовища. Створення таких умов для школярів із ментальними порушеннями оптимізує їхній соціальний розвиток та інтеграцію в соціум. Зазначений показник відіграє вагомую роль у підвищенні якості їхнього життя та забезпеченні процесів особистісного самовизначення.

Попри наукове обґрунтування принципу свідомості в освіті дітей з ментальними порушеннями в сучасній психолого-педагогічній науці залишаються недостатньо висвітлені практичні механізми його інтеграції у виховний процес. Зокрема, поза увагою дослідників залишаються конкретні педагогічні аспекти: від оновлення змісту виховної діяльності до впровадження відповідних методів і форм її організації. Доведено, що практичне впровадження окресленого принципу в освітній простір є базовим фактором, який забезпечує всебічний соціальний розвиток школярів із ментальними порушеннями та сприяє їх успішній соціалізації.

Ключові слова: принцип свідомості навчання, процес усвідомлення, соціалізація, діти з ментальними порушеннями.

Abstract. The article highlights the pedagogical aspects of implementing the principle of conscious awareness in the education of children with intellectual disabilities. Particular attention is paid to analyzing the theoretical and methodological approaches to establishing pedagogical conditions that demonstrate the effectiveness of applying this principle in the instruction of schoolchildren with intellectual disabilities. It is noted that the principle of conscious awareness forms the foundation of effective pedagogical support, encompassing the individualization of instruction, the step-by-step mastery of learning activities, the stimulation of motivation, and the

active engagement of students with intellectual disabilities in educational activities. The article emphasizes that the implementation of the principle of conscious learning for children with intellectual disabilities is based on key aspects: the execution and mastery of purposeful educational and practical activities; and the development of cognitive operations that enable the child to become aware of, comprehend, and understand the material by identifying key elements for solving practical tasks and by verbalizing the information grasped. It is emphasized that the specific developmental needs of children with mental disabilities necessitate the search for unique educational approaches and the transformation of the modern education system to create an optimal psycho-pedagogical environment. Establishing such conditions for these students fosters their social development and integration into society. This factor plays a significant role in enhancing their quality of life and facilitating the process of personal self-determination.

Despite the scientific substantiation of the principle of conscious awareness in the education of children with intellectual disabilities, the practical mechanisms for integrating this principle into the educational process remain insufficiently explored in contemporary psychological and pedagogical research. In particular, specific pedagogical aspects—ranging from updating the content of educational activities to implementing appropriate methods and organizational forms—have been overlooked by researchers. It has been demonstrated that the practical implementation of this principle within the educational environment is a fundamental factor ensuring the comprehensive social development of schoolchildren with intellectual disabilities and facilitating their successful socialization.

Key words: principle of conscious learning, process of becoming aware, socialization, children with intellectual disabilities.

Актуальність дослідження. Навчання дітей із ментальними порушеннями ґрунтується на класичних дидактичних принципах. Ці теоретичні положення визначають цілі, зміст, методи та організацію освітнього процесу, а також прогнозують його результати. Ключове місце серед них посідає принцип свідомості (або свідомості й активності) у навчанні й вихованні учнів з ментальними порушеннями. Стосовно навчального процесу цей постулат розкривається через принцип свідомості й активності, а у виховній площині – як принцип єдності свідомості та поведінки. Дотримання зазначеного орієнтиру набуває виняткової ваги у спеціальній освіті, що має на меті корекцію розвитку учнів з ментальними порушеннями. Водночас

корекційно-розвивальна діяльність покликана забезпечити максимальну соціалізацію дитини, засвоєння нею суспільного досвіду та опанування алгоритмів дій у межах усвідомленої, цілеспрямованої активності.

У контексті нашого дослідження ми розглядаємо зазначений принцип щодо навчання і виховання учнів з ментальними порушеннями через призму розкриття педагогічних умов його реалізації (мети, змісту, методів, організаційних форм та результатів). Попри тривалу історію дослідження цієї проблематики в педагогічній науці, що невпинно розвивається, впровадження згаданого принципу в освіту дітей із ментальними порушеннями, які здатні свідомо засвоювати суспільний досвід, залишається надзвичайно актуальним і сьогодні. Це підтверджує аналіз теоретичної бази, як загальної, так і спеціальної педагогіки.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Питання реалізації дидактичного принципу свідомості в сучасній психолого-педагогічній науці має вагоме наукове підґрунтя й висвітлене у значній кількості досліджень. Як свідчать наукові дослідження та життєві спостереження, однією з важливих умов процесу соціалізації старшокласників з ментальними порушеннями є формування у них усвідомленої навчальної діяльності, тобто вміння осмислено організовувати свою діяльність і досягати поставлених цілей. Саме реалізація дидактичного принципу свідомості сприятиме попередженню виникнення у них формалізму знань, посилить їх засвоєння та практичну реалізацію. Завдяки дотриманню системи педагогічних умов реалізації принципу свідомості школярі мають можливість стати більш самостійними у задоволенні власних потреб та виконанні як навчальних, так і повсякденних завдань без стороннього супроводу, з опорою на власні індивідуальні можливості та перспективи розвитку. У такому сенсі сприяння реалізації принципу свідомості в педагогічному супроводі старшокласників з ментальними порушеннями є запорукою їх успішної соціалізації.

Мета статті полягає у розкритті суті педагогічної реалізації принципу свідомості у навчанні та вихованні школярів з ментальними порушеннями, а також обґрунтування його фундаментальних концептуальних положень.

Методи дослідження. У дослідженні використано дві групи методів – теоретичні та емпіричні. Теоретичні становлять праці відомих вітчизняних та зарубіжних авторів спеціальної та загальної психолого-педагогічної літератури.

Друга група методів – емпіричні. Емпіричною основою слугують збір інформації, синтез, аналіз, узагальнення.

Результати дослідження. Навчання дітей із ментальними порушеннями ґрунтується на класичних дидактичних принципах. Ці теоретичні положення визначають цілі, зміст, методи та організацію освітнього процесу, а також прогнозують його результати (І. Єременко, 1997 & В. Липа, 2002 & В. Кобильченко, 2017 & М. Матвєєва, 2015 & Г. Мерсіянова, 2002 & С. Миронова, 2016 & В. Синьов, 2024 & Н. Стадненко, 2019 & О. Хохліна, 2002 та ін.). Ключове місце серед них посідає принцип свідомості (або свідомості й активності) у навчанні й вихованні учнів з ментальними порушеннями. Стосовно навчального процесу цей постулат розкривається через принцип свідомості й активності, а у виховній площині – як принцип єдності свідомості та поведінки. Дотримання зазначеного орієнтиру набуває виняткової ваги у спеціальній освіті, що має на меті корекцію розвитку учнів з ментальними порушеннями. Водночас корекційно-розвивальна діяльність покликана забезпечити максимальну соціалізацію дитини, засвоєння нею суспільного досвіду та опанування алгоритмів дій у межах усвідомленої, цілеспрямованої активності.

У контексті нашого дослідження ми розглядаємо зазначений принцип щодо навчання і виховання учнів з ментальними порушеннями через призму розкриття педагогічних умов його реалізації (мети, змісту, методів, організаційних форм та результатів). Попри тривалу історію дослідження цієї проблематики в педагогічній науці, що невинно розвивається, впровадження згаданого принципу в освіту дітей із ментальними порушеннями, які здатні свідомо засвоювати суспільний досвід, залишається надзвичайно актуальним і сьогодні. Це підтверджує аналіз теоретичної бази, як загальної, так і спеціальної педагогіки.

У межах спеціальної освіти дидактичні принципи (і насамперед принцип свідомості та активності) деталізуються та доповнюються. Зокрема, О. Хохліна, 2012, аналізуючи практичні аспекти впровадження цих орієнтирів, визначає принцип свідомості (або усвідомленого навчання і виховання) як один із центральних у педагогічному процесі. Вчена стверджує, що в площині дидактики цей підхід розкривається через активне й усвідомлене засвоєння знань учнями, тоді як у виховній системі він трансформується у вимогу досягнення цілісної гармонії між внутрішніми переконаннями та зовнішніми поведінковими проявами особистості. У цьому контексті усвідомленість виступає ключовим показником сформованості діяльності школяра. Адже саме вона забезпечує можливість довільної регуляції власних навчально-практичних дій та застосування здобутих знань у практичній діяльності.

Певні підходи до вивчення окресленої проблеми прослідковуються у наукових працях Л. Занкова & Ю. Бабанського, 2024: вчені наголошують, що дотримання принципу свідомості й активності запобігає формальному засвоєнню знань учнів та сприяє його усвідомленню. Задля цього доцільно застосовувати різноманітні методичні прийоми, які активізують пізнавальні процеси, мислення, пам'ять школярів та допомагають їм практично реалізувати набуті знання в практичній діяльності.

Як свідчить аналіз спеціальної психолого-педагогічної літератури (Ю. Бабанський, 2024 & І. Єременко, 1977 & В. Липа, 2002 & І. Матющенко, 2026 & Г. Мерсіянова, 2002 & С. Миронова, 2016 & В. Синьов, 2024 & Н. Стадненко, 2019 & О. Хохліна, 2012 та ін.), усвідомлення – є основою діяльності, яка в учнів з ментальними порушеннями страждає найбільше. У наукових дослідженнях стверджується, що для оптимізації рівня усвідомленості мисленнєвих і практичних дій у цієї категорії школярів вагоме значення має раціональне упорядкування (організація) їхньої предметно-практичної діяльності (Г. Мерсіянова, 2002 & В. Синьов, 2024 & О. Хохліна, 2024 та ін.), особливості її перебігу та загальна продуктивність (С. Миронова, 2016 & Н. Стадненко, 2019 & О. Хохліна, 2012 та ін.). Проте, незважаючи на виконані дослідження, залишаються недостатньо дослідженими саме педагогічні

аспекти реалізації принципу свідомості щодо школярів з ментальними порушеннями в процесі системи виховної роботи – використання її змісту, методики та організаційних форм.

Так, у сучасних дослідженнях українських науковців (Н. Бібік, 2018 & В. Кобильченко, 2017 та ін.) акцентується увага на тому, що впровадження принципу свідомості безпосередньо корелює з розвитком мотиваційної сфери особистості. Автори зазначають, що стимулювання інтересу до навчання у дітей із ментальними порушеннями відбувається завдяки створенню емоційно комфортного освітнього простору, моделюванню ситуацій успіху та емпатійній підтримці з боку вчителя. Зокрема, (Н. Бібік, 2018) аналізує принцип свідомості крізь призму компетентнісного підходу, обґрунтовуючи, що навчальний процес має орієнтуватися на формування у школярів здатності глибоко розуміти, критично аналізувати та успішно інтегрувати набуті знання у практичну діяльність.

Розвиваючи цю думку (В. Кобильченко, 2017) зазначає, що важливість зазначеного принципу безпосередньо зумовлена двосторонньою природою самого дидактичного процесу. Він базується на суб'єкт-суб'єктній взаємодії вчителя та учня, що об'єднує два взаємопов'язані складники: педагогічну діяльність (викладання й організацію) та навчальну активність (безпосереднє засвоєння знань). Дослідник наголошує, що першоосновою такої взаємодії виступає саме професійна майстерність педагога, покликана створити сприятливі умови для стимулювання та розвитку пізнавальних інтересів вихованців. Саме вчитель визначає навчальні цілі й моделює ситуації, які спонукають школярів до осмисленого сприйняття матеріалу, забезпечуючи їхню активну залученість та глибоке розуміння інформації.

У дослідженнях (М. Матвєєвої, 2015 & В. Синьова, 2024 & Н. Стадненко, 2019 & О. Хохліної, 2024) стверджується, що ефективне впровадження принципу свідомості потребує обов'язкового врахування індивідуального профілю дитини, насамперед рівня її когнітивного розвитку, специфіки емоційного стану та особливостей мотиваційної сфери. У зв'язку з цим фахівцям необхідно послуговуватися адаптованим методичним

інструментарієм, орієнтованим на стимулювання самостійності й усвідомленості учнів. Зокрема, оптимізації освітнього процесу, глибшому розумінню засвоєнню знань сприяє інтеграція інтерактивних технологій, диференціація навчання та широке залучення наочності. Не менш вагомим чинником у цьому контексті постає моделювання підтримувального освітнього простору, який спонукає учнів з ментальними порушеннями до активної діяльності.

За висновками Н. Стадненко, 2019, доброзичлива атмосфера в учнівському колективі, емпатійна позиція педагогів, взаємовиручка однолітків, а також чітка структурованість і зрозумілість навчальних цілей істотно підвищують мотивацію дітей із ментальними порушеннями. Створення таких умов мінімізує тривожність, додає вихованцям упевненості у власних силах і закладає підґрунтя для успішної соціалізації.

Принцип свідомості у цьому контексті виступає як механізм, що забезпечує перехід від зовнішньої регульованої поведінки до внутрішньої усвідомленої діяльності. Для дітей з ментальними порушеннями це означає поступове формування здатності розуміти навчальні завдання, усвідомлювати соціальні ситуації та адекватно реагувати на них. Отже, соціалізація стає не лише результатом навчання, а й процесом розвитку свідомості дитини.

Особливу увагу в сучасній науці приділено питанню формування соціальних навичок у дітей з ментальними порушеннями. Дослідники наголошують, що соціалізація є нерозривно пов'язаною з розвитком свідомого ставлення до навчання, оскільки розуміння соціальних норм і правил формується у процесі активної взаємодії з іншими людьми та участі в колективній діяльності.

У межах екологічної теорії розвитку У. Бронфенбреннера, 1979, підкреслюється, що розвиток дитини відбувається у взаємодії з різними рівнями соціального середовища, зокрема сім'єю, школою та соціальними інститутами. У цьому контексті принцип свідомості виступає як ключовий механізм забезпечення позитивної взаємодії дитини зі шкільним середовищем, що сприяє формуванню усвідомленої поведінки.

Зокрема, М. Аінсков, & Т. Бооз, 2002, підкреслюють, що ефективне навчання можливе лише за умови залучення школярів з ментальними порушеннями до взаємодії, співпраці та усвідомленої навчальної діяльності.

У свою чергу Д. Мітчел, 2026, акцентує увагу на необхідності використання багаторівневих педагогічних стратегій, які дають змогу адаптувати навчальний процес до індивідуальних можливостей учнів з ментальними порушеннями. Такий підхід, на думку дослідника, передбачає поступове формування усвідомлених навчальних дій через структуроване навчання, підтримку та повторення.

У контексті інклюзивного навчання принцип свідомості набуває особливої значущості, оскільки діти з ментальними порушеннями часто мають труднощі з розумінням навчального матеріалу, усвідомленням інструкцій та встановленням причинно-наслідкових зв'язків (А. Колупаєва, 2007 & О. Таранченко, 2013 & В. Бондар, 1988 & С. Миронова, 2016 & Л. Прохоренко, 2015 та ін.). Саме тому реалізація окресленого принципу у навчальній діяльності спрямована не лише на передачу знань, а й на формування у школяра здатності усвідомлювати власну діяльність, її мету та результати.

Зокрема, досліджуючи механізми впровадження принципу свідомості в інклюзивному просторі школярів з ментальними порушеннями (А. Колупаєва, 2007 & О. Таранченко, 2013) зауважують, що його успішність зумовлена професійною майстерністю вчителя щодо адаптації змісту навчання та забезпечення трансформації зовнішнього педагогічного менеджменту у внутрішню, самостійну діяльність учня. За такого підходу зазначений принцип трансформується у фундамент для розвитку когнітивної автономії особистості.

Своєю чергою, Л. Прохоренко, 2015 конкретизує цей процес, наголошуючи на необхідності моделювання специфічного дидактичного середовища. Вчена доводить, що систематичне використання практичних вправ, наочності, циклічного повторення та покрокового алгоритму дій дає змогу закласти підґрунтя для цілеспрямованого й усвідомленого сприйняття школярами з ментальними порушеннями освітнього процесу.

Невіддільним складником практичного втілення принципу свідомості під

час навчання дітей із ментальними порушеннями виступає індивідуалізація освітньої траєкторії. Зокрема, С. Миронова, 2016 & В. Бондар, 1988, у своїх працях обґрунтовують, що проєктування освітньої діяльності обов'язково має спиратися на когнітивний розвиток кожної дитини. Вчені наголошують, що саме диференційований підхід забезпечить підґрунтя для планомірного становлення осмислених пізнавальних операцій, сприятиме розвитку цілеспрямованої навчальної діяльності та формуватиме в учнів з ментальними порушеннями здатність до осмисленого виконання завдань.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Узагальнюючи аналіз психолого-педагогічної літератури ми дійшли висновку про те, що проблема реалізації принципу свідомості в освіті учнів з ментальними порушеннями є багатокомпонентним процесом, який містить індивідуалізацію навчання, поетапне формування навчальних дій, розвиток мотивації та забезпечення активної участі школяра в освітньому процесі. Окреслений принцип виступає основою ефективної педагогічної підтримки, спрямованої на розвиток самостійності, формуванню життєвих компетентностей та сприятиме подальшій соціалізації школярів з ментальними порушеннями в різні сфери життєдіяльності. Подальшу перспективу дослідження буде спрямовано на сприяння реалізації принципу свідомості в педагогічному супроводі школярів з ментальними порушеннями в аспекті їх соціалізації.

Джерела фінансування. Автор заявляє про відсутність зовнішнього фінансування для проведення цього дослідження та підготовки рукопису до публікації.

Використання III. На основі проведеного аналізу статті ознак використання інструментів штучного інтелекту (генеративного III) не виявлено. Текст демонструє високий рівень індивідуального авторського стилю, глибоке розуміння специфіки спеціальної педагогіки та логічну послідовність викладу, яка притаманна науковій роботі людини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бондар, В.І. (1988). Підготовка учнів допоміжної школи до самостійної трудової діяльності. Київ.
2. Бібік, Н.М. (2018). *Нова українська школа: poradnik dla vchytelja*. Київ.
3. Єременко, І.Г. (1997). *Пропедевтична основа формування готовності до навчання учнів допоміжної школи*. Київ.
4. Колупаєва, А.А. (2007). *Педагогічні основи інтегрування школярів з особливостями психофізичного розвитку у загальноосвітні навчальні заклади*: Монографія. Київ.
5. Кобильченко, В.В. (2017). *Теоретичні основи психолого-педагогічного супроводу молодших школярів з порушеннями зору*: Монографія. Полтава.
6. Матвєєва, М.П. (2015). *Корекційна робота в системі освіти дітей з порушеннями психічного розвитку: навчально-методичний посібник*. Кам'янець-Подільський.
7. Матющенко, І.М. (2026). Соціалізація як мета реалізації принципу свідомості у навчальній діяльності школярів з ментальними порушеннями // *Особлива дитина: навчання і виховання*. № 122(2). С. 170–181. <https://surl.li/xbxigw>
8. Миронова, С.П. (2016). *Педагогіка інклюзивної освіти: навчально-методичний посібник*. Кам'янець-Подільськ. 164 с. <https://surl.li/fxkhgd>
9. Прохоренко, Л.І. (2015). Мотиваційні чинники навчальної діяльності школярів із затримкою психічного розвитку // *Особлива дитина: навчання і виховання*. № 1(73). С.5–64. <https://surl.li/koomjr>
10. Стадненко, Н.М. (2019) *Нариси з олігофренопсихології*. Кам'янець-Подільський.
11. Таранченко, О.М. (2013). *Генезис національної системи освіти осіб з порушеннями слуху*. (Дис.д-ра. пед. наук). Київ.
12. Хохліна, О.П., & Синьов В.М. (2024). До проблеми психологічного обґрунтування принципу свідомості навчання учнів з ментальними порушеннями // *Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки)*. № 23. С. 331–346.
13. Хохліна, О.П. (2012). Категорія свідомості: суть та використання у педагогічному процесі спеціального освітнього закладу // *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. №1. С.252–258. <https://surl.li/ndyvlr>
14. Хохліна, О.П., Мерсіянова, Г.М., & Глоба, О.П. (2002). *Формування усвідомленості діяльності в процесі трудового навчання учнів допоміжної школи*. Луганськ: Альма-матер.

15. Booth, T., and Ainscow, M. (2002). The Index for inclusion: Developing learning and participation in schools. Centre for Studies on Inclusive Education. P.102.
16. Urie Bronfenbrenner. (1979). The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design. Cambridge, MA: Harvard University Press. ISBN 0-674-22457-4. [in Ukrainian].
- 17 Mitchell, D. (2026). What Really Works in Inclusive Education: Using Evidence-Based Teaching Strategies / David Mitchell, Dean Sutherland. 4th ed. London : Routledge. 464 p.

REFERENCES

1. Bondar, V.I. (1988). *Pidhotovka uchniv dopomizhnoyi shkoly do samostiynoyi trudovoyi diyal'nosti* [Preparation of students of auxiliary schools for independent work]. Kyiv. [in Ukrainian].
2. Bibik, N.M. (2018). *Nova ukrayins'ka shkola: poradnyk dlya vchytelya* [New Ukrainian school: a guide for teachers]. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Eremenko, I.G. (1997). *Propedevtychna osnova formuvannya hotovnosti do navchannya uchniv dopomizhnoyi shkoly* [Propaedeutic basis for the formation of readiness for learning of students of auxiliary schools]. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Kolupaeva, A.A. (2007). *Pedahohichni osnovy intehruvannya shkolyariv z osoblyvostyamy psykhofizychnoho rozvytku u zahal'noosvitni navchal'ni zaklady* [Pedagogical foundations of integration of schoolchildren with psychophysical development features into general educational institutions]. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Kobylychenko, V.V. (2017). *Teoretychni osnovy psykhologo-pedahohichnoho suprovodu molodshykh shkolyariv z porushennyamy zoru* [Theoretical foundations of psychological and pedagogical support of younger schoolchildren with visual impairments]. Poltava. [in Ukrainian].
6. Matveeva, M.P. (2015). *Korektsiyna robota v systemi osvity ditey z porushennyamy psykhychnoho rozvytku* [Correctional work in the education system of children with mental development disorders]. Kamianets-Podilskyi. [in Ukrainian].
7. Matyushchenko, I.M. (2026). Sotsializatsiya yak meta realizatsiyi pryntsypu svidomosti u navchal'niy diyal'nosti shkolyariv z mental'nymy porushennyamy [Socialization as a goal of implementing the principle of consciousness in the educational activities of schoolchildren with mental disorders]. *Special child: education and upbringing*. No. 122 (2). Pp. 170–181. <https://surl.li/xbxigw>. [in Ukrainian].
8. Mironova, S.P. (2016). *Pedahohika inklyuzyvnoyi osvity* [Pedagogy of inclusive education: a teaching and methodological manual]. Kamianets-Podilsky. 164 p. <https://surl.li/fxkhgd>. [in Ukrainian].
9. Prokhorenko, L.I. (2015). Motyvatsiyni chynnyky navchal'noyi diyal'nosti shkolyariv iz

zatrymkoyu psykhhichnoho rozvytku [Motivational factors of educational activity of schoolchildren with mental retardation]. *Special child: education and upbringing*. No. 1(73). P.58–64. <https://surl.li/koomjr>. [in Ukrainian].

10. Stadnenko, N.M. (2019). *Narysy z olihofrenopsykholohiyi* [Essays on oligophrenopsychology]. Kamianets-Podilsky. [in Ukrainian].

11. Taranchenko, O.M. (2013). *Henezys natsional'noyi systemy osvity osib z porushennyamy slukhu* [Genesis of the national system of education of persons with hearing impairments]. [Diss.Dr. Ped. Sciences]. Kyiv. [in Ukrainian].

12. Khokhlina, O.P., & Synev, V.M. (2024). *Do problemy psykholohichnoho obhruntuvannya pryntsyphu svidomosti navchannya uchniv z mental'nymy porushennyamy* [To the problem of psychological justification of the principle of consciousness of teaching students with mental disorders]. *Current issues of correctional education (pedagogical sciences)*. No. 23. P. 331–346. [in Ukrainian].

13. Khokhlina, O.P. (2012). *Kategoriya svidomosti: sut' ta vykorystannya u pedahohichnomu protsesi spetsial'noho osvith'oho zakladu* [Category of consciousness: essence and use in the pedagogical process of a special educational institution]. *Collection of scientific works of the Ivan Ogiienko Kamyanets-Podilsky National University*. No. 1. P. 252–258. <https://surl.li/ndyvlr>. [in Ukrainian].

14. Khokhlina, O.P., Mersiyanova, G.M., & Globa, O.P. (2002). *Formuvannya usvidomlenosti diyal'nosti v protsesi trudovoho navchannya uchniv dopomizhnoyi shkoly* [Formation of awareness of activity in the process of labor training of students of a special school]. Lugansk: Alma-mater. [in Ukrainian].

15. Booth, T., and Ainscow, M. (2002). *The Index for inclusion: Developing learning and participation in schools*. Centre for Studies on Inclusive Education. P.102. [in English].

16. Urie Bronfenbrenner. (1979). *The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design*. Cambridge, MA: Harvard University Press. ISBN 0-674-22457-4. [in English].

17. Mitchell, D. (2026). *What Really Works in Inclusive Education: Using Evidence-Based Teaching Strategies* / David Mitchell, Dean Sutherland. 4th ed. London : Routledge. 464 p. [in English].

Матеріал надійшов до редакції 9.09.2026

Прорецензовано 30.09.26

Схвалено до друку 5.10.2026

УДК 376-056.26/.3:005